

UOT 811.

“TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI VƏ “ORTAQ TÜRKÇƏ” PROBLEMİ

QƏRİBLİ AYSEL NİZAMİ qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, b.e.i., f.f.d.

aysel-qerib@hotmail.com

Açar sözlər: türk dilləri, ortaq türkçə, anlayış, dövr.

“Türk dilləri” anlayışı, tamamilə təbiidir ki, qədim türk (ümumtürk) dilinin diferensiasiyası nəticəsində müxtəlif türk dillərinin meydana çıxmasından sonra formalaşmışdır. Bu proses, yəni anlayışın təşəkkülü, əsasən, üç dövrdən keçmişdir ki, buraya aşağıdakılar aiddir:

- 1) ilk orta əsrlərdən yeni dövrün əvvəllərinə qədər;
- 2) yeni dövrün əvvəllərindən XIX əsrin ortalarına qədər;
- 3) XIX əsrin ortalarından sonra.

Birinci dövr anlayışın “dağınıqlıq”ı və ya “pərakəndəliyi” ilə səciyyələnir. Belə ki, mənbələrdə adları qeyd olunan müxtəlif türk etnosları mövcuddur ki, onların bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən dialekt xüsusiyyətlərinə malik olmaları şübhə doğurmur. M.Kaşğari öz “Divan”ında bir sıra türk dialekt və ya şivələri barədə geniş məlumat verir. Lakin bir sıra tədqiqatçıların güman etdiklərinin əksinə olaraq, bu dövrdə müstəqil türk dillərindən danışmaq doğru deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim türk yazılı (run) abidələrindən başlayaraq mövcud türkdilli mənbələrin əks etdirdiyi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər orta əsrlərin sonlarına qədər bir dilin strukturu hüdudundan kənara çıxmır. Hətta, “oğuzların dili”, “qırçaqların dili”, “karluqların dili” kimi anlayışlar da xeyli dərəcədə şərti, yaxud nisbi xarakter daşıyır.

Əslində, türk dilinin ayrı-ayrı müstəqil dillərə bölünməsi orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayır ki, burada coğrafi, siyasi və etnokulturoloji səbəblər aparıcıdır. N.Cəfərov yazır: “Doğrudur, ilk mərhələdə bu özünəməxsusluqlar (söhbət türk dillərinin diferensiasiyasından gedir – A.Q.) özünü o qədər də aydın, davamlı və perspektivli göstərmir...”

Daxili müstəqillik təsəvvürləri nə qədər güclü olsa da, “ətraf aləm” türkləri, ən azından bütöv bir regionda (məsələn, Mərkəzi Asiyada), ümumi (diferensiallaşmamış!) qəbul etməyə meyilli olur ki, bu da türk xalqlarının formalaşması prosesi barədə bir sıra mübahisələrlə müşayiət edilir”. [5, s.73]

Türk xalqlarının (və dillərinin) diferensial şəkildə dərk edilməsi özünü XIX əsrin əvvəllərindən göstərir. Həmin əsrin ortalarından isə elmi fikirdə “türk dilləri”, yaxud “türk-tatar dilləri” anlayışı artıq kifayət qədər stabildir. Lakin bu dillərə aid edilən müxtəlif türkçələrin adlarında həmin sabillik o qədər də müşahidə olunmur.

Müasir dövrdə türk dillərinin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir sıra təsnif təcrübələri mövcuddur (bu barədə geniş məlumat üçün bax: [6]). Lakin bir məsələ tamamilə aydındır ki, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən türk dilləri mövcuddur və onların sayı 25-ə çatır.

“Türk dilləri” anlayışı ilə yanaşı, müasir dövrdə, xüsusilə Türkiyə türkologiyasında, “türk ləhcələri”, yaxud “türk dilinin ləhcələri” anlayışından da geniş istifadə olunur ki, fikrimizcə, bugünkü türk dillərinə münasibətdə bu, prinsip etibarilə, yanlıştır. “German dilləri”, “slavyan dilləri”, “İran dilləri” və s. əvəzinə, “german ləhcələri”, “slavyan ləhcələri”, “İran ləhcələri” işlətmək nə qədər qeyri-elmidirsə, “türk ləhcələri”də o qədər qeyri-elmidir. Hətta bir sıra türk dilləri, məsələn, Azərbaycan dili ilə türk dili (Türkiyə türkçəsi), yaxud qırğız dili ilə qazax dili arasında yaxınlıq olsa belə, onları bu gün eyni bir dilin – oğuzcanın, yaxud qırçaqcanın ləhcələri

saymaq doğru deyil. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, bu dillər artıq müxtəlif xalqların müstəqil dilləri olduğundan ciddi terminoloji mənada “ləhcə” adlandırıla bilməz.

“Türk dillərinin diferensiasiyası” məqaləsinin müəllifi yazır: “Çağdaş türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bütün qohum türk dillərini və onların yazılı abidələrinin dilini müqayisə yolu ilə öyrənmək və onların dilində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanılan ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqdır. Yalnız bununla anatürk dilini bərpa etmək və Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. [7, s.480]

Əlbəttə, “anatürk” (pratürk) dilinin bərpa edilməsi türkologiyanın mühüm problemlərindən biridir. Lakin fikrimizcə, bu problemin “türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dili” məsələsinə heç bir dəxli yoxdur. Doğrudur, bir vaxtlar müxtəlif türk dillərinin materiallarından istifadə etməklə ortaq bir türkcə yaratmaq cəhdləri (məsələn, özbək dilçilərinin təcrübəsi) olmuşdur, bununla belə, həmin cəhdlər hazırkı mərhələdə öz aktuallığını, demək olar ki, itirmək üzrədir.

Müasir dövrdə “ortaq türk dili”, “ortaq türkcə”, “türklər üçün ortaq dil” və s. anlayışı (qeyd edək ki, bu ifadələrin hamısı demək olar ki, eyni mənada işlənir) həm nəzəri həm də praktik türkologiyanın maraq dairəsində əhəmiyyətli yer tutur.

N.Cəfərov “ümumtürk ədəbi dili yaratmaq mümkündürmü?” sualına hələ keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında belə şərh vermişdir: “Neçə illərdir ki, müxtəlif səviyyəli türkoloji konfrans, yığıncaq və müxtəlif səviyyəli insanlardan cavab tələb edir... Həmin suala dərhal “yox” cavabı verib can qurtarmaq, sadəcə olaraq mümkün deyil. Çünki burada söhbət heç bir əsası olmadan yeni dil yaratmaq kimi nəticəsizliyi çoxdan sübut etmiş bir təşəbbüsdən getmir”. [2, s. 212]

Müəllif ortaq türkcəni müasir dövrdə zəruri edən əsas səbəb və ya şərtləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: “Birincisi, əsrlər boyu ümumi bir türk ədəbi dili mövcud olmuş, mənsub olduğu xalqa (xalqlara) müəyyən səviyyədə xidmət etmişdir. İkincisi, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində, belə (yaxud buna bənzər) bir dil uğrunda kifayət qədər ağıllı adamlar mübarizə aparmış, hətta bir sıra uğurlar qazanmışlar (H.Zərdabinin “Əkinçi”si, İ.Qaspralının “Tərcüman”ı, Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat”ı...). Üçüncüsü, on illər boyu süni şəkildə bir-birindən təcrid olunmuş türk xalqları sovet imperiyasının süqutundan sonra bir-birinə yaxınlaşdıqca sıx qarşılıqlı ünsiyyətə güclü ehtiyac hiss edirlər”. [2, s.212]

Əlbəttə, ümumiyyətlə doğru olan bu mülahizələrin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. “Əsrlər boyu ümumi bir türk ədəbi dili mövcud olmuş” dur fikri yalnız o mənada həqiqətdir ki, həmin əsrlərdə türk xalqlarının diferensiasiya səviyyəsi çox aşağı idi; bu gün isə söhbət tamamilə diferensiaslanmış, bir-birindən ayrılmış müstəqil türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət vasitəsindən gedir. İ.Qaspralının “Tərcüman”da, Ə.Hüseynzadənin isə “Füyuzat”da ortaq türkcə axtarırları barədə deyilənlər məlumdur, ancaq “Əkinçi”, bir qayda olaraq, Azərbaycan türkcəsini müdafiə etmişdir.

N.Cəfərov ortaq türkcənin, onun ifadəsilə desək, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün üç yolun mümkünlüyünü göstərir:

1) Müasir texnikanın elektron-hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik formalar seçilir, kompleksləşdirilir... və ümumtürk ədəbi dili kimi istifadəyə təqdim edilir;

2) Müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş!) ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir;

3) Müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş, ortaq anlaşma üçün ən yararlısı) seçilir, üzərində daha bir yüngül ümumiləşdirmə əməliyyatı aparılır və ümumtürk ədəbi dili olaraq işlədilir”. [2, s. 212-213]

Türk dilindən hansına “ortaq statusu” verilməsi məsələsində fikir ayrılıqları mövcuddur. “Təəssüflər olsun ki, indiyədək keçirilən bir sıra toplantılarda ortaq türkcənin yaradılması haqqında edilən çıxışlardan savayı, ciddi bir fəaliyyət hələ də mövcud deyil. Türk xalqlarının hamısı

yekdilliklə birliyin vacibliyini qeyd etsələr də, söz ortaq türkcəyə gəldikdə, hər biri ya öz dilini, ya da türk dilləri əsasında yeni bir dilin yaradılmasını təklif edir”. [3, s.8]

Türk dünyasının görkəmli ziyalılarından olan Cavad Heyətin bu məsələyə münasibəti böyük maraq doğurur. O, müsahibələrində deyir: “Azərbaycan türkcəsi türk dillərinin içərisində ən zənginlərdən biridir və Türkiyə türkcəsilə qoşa gedir... Yalnız inkişaf baxımından Türkiyə türkcəsindən sonra gəlir. Çünki Türkiyə türkcəsi 600 ildir rəsmidir. 1299-cu ildən bəri, yəni Osman Qazi zamanından. Bizim dilimiz daha gəncdir, digər tərəfdən İranda da həmişə qadağa olunub, yazı dilimiz olmayıb. Burada da rus istilasında, rus dilinin istilasında qalıbdır. Onun üçün bolluca rus sözləri var. Əlbəttə, Türkiyə türkcəsi də çoxlu ərəb və fars sözləri ilə dolmuşdur. XX əsrdə bunu təmizləməyə başladılar. Bəzən də ifrata vardılar. Biz ortaq türkcə yarada bilmərik, bəlkə, ortaq türkcəyə doğru getməliyik ki, bir-birimizi başa düşək. Bizim Azərbaycan ədəbi türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi bir-birini başa düşür. Mən konqreslərdə görürəm ki, Azərbaycan alimləri öz ana dillərində çıxışlarını edirlər və türklərdə onları başa düşürlər. Bir iki yüz-üç yüz kəlmə var, onu öyrəndikdən sonra Türkiyə ilə Azərbaycan türkcəsi tamamilə anlaşılır. Biz çalışmalıyıq ki, ortaq türkcəyə doğru gedək. Yəni o bizə ideal olmalıdır. Mən də “Varlıq”da 30 ildir bu işlə məşğulam. Amma dünyada hamıdan çox Türkiyə türkcəsi məşhur olmuş, yayılmış və əhəmiyyət qazanmışdır”. [4, s.32]

Əlbəttə, bu mövqe nə qədər maraqlı olsa da, xüsusilə bir baxımdan mübahisəlidir ki, dillərin ümumi inkişaf qanunları inteqrasiya yox, diferensiasiyaya, yəni bölünməyə əsaslanır. Ona görə də nə qədər güclü olursa-olsun fərdi təşəbbüs və ya cəhdlərlə ortaq türkcənin formalaşacağını təsəvvür etmək çətindir. “Tərcüman”ın, “Füyuzat”ın təcrübəsi də bunu göstərdi. Odur ki, “ortaq türkcə” anlayışına türk dillərinin inteqrasiya prosesinin yekunu kimi baxmaq özünü doğrultmur.

Fikrimizcə, burada anlayışın özü də qüsurludur. İlk növbədə, ona görə ki, dərhal “inteqrasiya”-nı yada salmaqla, müstəqil türk dillərinin təbii hüquqlarını məhdudlaşdırmaq təsəvvürü oyadır. Halbuki söhbət türklər üçün onların artıq formalaşmış ədəbi (ümumilli) dillərinə toxunmadan öz aralarında ortaq ünsiyyət vasitəsinə nail olmalarından gedir.

Ortaq türkcə probleminin nəzəri həllində, görünür, T.Hacıyevin “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” monoqrafiyasını son söz hesab etmək olar. Müəllif bu qərara gəlir ki, türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət (ilətişim) dili olaraq Türkiyə türkcəsi qəbul edilməlidir. [1] Türkiyə türkcəsinin bu statusunu həm linqvistik, həm də bir sıra ekstralingvistik (əhalinin sayı, ölkənin siyasi nüfuzu, beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanları və s.) amillər müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 248 s.
2. Cəfərov N. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 216 s.
3. Babayev C. Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultaylarında dil məsələləri, filologiya üzrə f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2016, 26 s.
4. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
5. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 256 s.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1969, 384 с.
7. Abdullayev R. Türk dillərinin diferensiasiyası // Sələflər və Xələflər. I Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2014, s.480-484

РЕЗЮМЕ
ПОНЯТИЕ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ» И ПРОБЛЕМА «ОБЩЕГО ТЮРКСКОГО»
Гарибли А.Н.

Ключевые слова: *тюркские языки, общий тюркский, понятие, период.*

Понятие "тюркские языки" имеет абсолютно естественную основу, поскольку сформировалось после появления различных тюркских языков в результате дифференциации древнего тюркского (общетюркского) языка. Этот процесс, то есть становление языка, прошел три периода, к которым относятся:

- 1) период с раннего средневековья до начала Нового Времени;
- 2) период с начала Нового Времени до середины XIX века;
- 3) период с середины XIX века.

В теоретическом решении проблемы общего тюркского последним словом можно считать монографию Т.Гаджиева «Общий язык общения для тюрков».

Summary
THE CONCEPT OF "TURKIC LANGUAGES" AND THE PROBLEM
OF "GENERAL TURKIC"
Garibli A.N.

Key words: *Turkic language, common Turkic, concept, period.*

The concept of "Turkic languages" has an absolutely natural basis, since it was formed after the appearance of various Turkic languages as a result of the differentiation of the ancient Turkic (common Turkic) language. This process, that is, the formation of language, went through three periods, which include:

- 1) the period from the early Middle Ages to the beginning of the New Time;
- 2) the period from the beginning of the New Time to the middle of the XIX century;
- 3) the period from the middle of the XIX century.

In a theoretical solution to the problem of a common Turkic subsequent demolition, one can consider T. Hajiyev's monograph "Common language of communication for Turks".

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.02.2021
	Son variant	02.03.2021